

Andris Uškāns

1778. gada Krievijas imperatores Katrīnas II apstiprinātā ģenerālplāna ieviešana Rēzeknē līdz 1836. gadam

Atslēgas vārdi: pilsētplānošana, Rēzekne, vēsturiskā kartogrāfija, vizuālie avoti, kartogrāfisko materiālu uzslāņošanas analīze

Kopsavilkums

Pētījumā analizēta 1778. gadā Rēzeknei piešķirtā pilsētas plāna realizācijas gaita līdz 1836. gadam, kad stājās spēkā jauns pilsētas plāns. Lai arī 1778. gada plāns historiogrāfijā tiek minēts bieži, tā īstenošana un rezultāti līdz šim padziļināti nav pētīti. Analizējot un salīdzinot virkni plāna kopiju un citus pilsētas plānus, kuri tapuši apskatāmajā laika periodā, kā arī veicot plānu uzslāņošanu un vizualizāciju, iztrūkstošo informāciju papildinot no rakstītajiem avotiem, ir veikta pilsētas telpiskās transformācijas rekonstrukcija un izdarīti secinājumi par plāna realizācijas gaitu. Konstatēts, ka 1778. gadā apstiprinātais plāns nav bijis pilnībā realizējams dažādu objektīvu iemeslu dēļ, taču atsevišķi tā fragmenti ir īstenoti tuvu plānotajam, un ievērojama tā daļa ir ieviesta dzīvē, pielāgojot plānā paredzētos regulārās plānojuma principus pastāvošajam reljefam un sociāli ekonomiskajai situācijai. Rezultātā pārstrādāts un pielāgots 1778. gada plāns kļuva par bāzi 1836. gadā apstiprinātajam Jaunās pilsētas daļas plānam, kurš saturēja arī izlaboto Vecpilsētas plānu. Pētījums demonstrē ne tikai Katrīnas II apstiprinātā plāna ietekmi uz mūsdienu pilsētas telpisko plānojumu, bet arī to, kā Krievijas impērijā pastāvošā normatīvā un nereti izolētā no realitātes plānošana sastapās ar vietējo realitāti.

Implementation of the General Plan of 1778 to 1836 for Rēzekne Approved by Russian Empress Catherine II

Key words: urban planning, Rēzekne, historical cartography, visual source, map overlay analysis

Summary

This study analyzes the implementation process of the urban development plan issued for the town of Rēzekne in 1778, tracing its trajectory up to 1836, when a new plan came into effect. Although the 1778 plan is frequently mentioned in historiography, its practical execution and outcomes have not been examined in depth.

By analyzing and comparing several surviving copies of the original plan and other plans produced during the period under consideration, along with overlay analysis and visualization techniques, and by supplementing gaps with written sources, the study reconstructs the town's spatial transformation and evaluates the extent, course, and challenges of the plan's implementation. The findings reveal that the 1778 plan was only partially implemented due to various objective constraints. Nonetheless, certain sections were realized as intended, while others were adapted to the existing topography and socio-economic conditions by modifying the regular planning principles outlined in the original design. As a result, a revised and locally adjusted version of the 1778 plan became the basis for the 1836 plan of the New Town area, which also incorporated a corrected plan of the Old Town. The research highlights not only the long-term influence of Catherine II's approved plan on Rēzekne's current urban structure, but also how imperial planning, normative and often detached from local realities, encountered resistance and adaptation on the periphery of the Russian Empire.

Ievads

Mūsdienu pilsētas izskatu Rēzekne ieguva pēc Inflantijas vaivadijas iekļaušanas Krievijas impērijā 1772. gadā. 1778. gadā trim Latgales pilsētām – Daugavpīlij, Ludzai un Rēzeknei – tika piešķirti laikmetam atbilstoši, imperatores Katrīnas II (*Ekaterina II Velikaya*, 1729–1796) apstiprināti plāni, kas kļuva par pirmajiem zināmajiem pilsētplānošanas dokumentiem. Rēzeknes 1778. gada plāns bija spēkā nepilnus 60 gadus līdz 1836. gadam, kad stājās spēkā imperatora Nikolaja I (*Nikolai I Romanov*, 1796–1855) apstiprinātais plāns, kas, lai arī ņēma vērā iestrādnes, anulēja iepriekšējo plānu. Jaunā plāna autors, gubernas mērnieks Antons Mozalovskis (*Anton Mozalovskiy*, ?–?) plāna pavadvēstulē rakstīja, ka iepriekšējais plāns nav bijis realizējams, jo tas neesot „ērti uzliekams [dabā]” un jau kopš paša realizācijas sākuma notikušas ievērojamas, nelabojamas novirzes (KF CVVA 1287. f., 8. apr., 252. l., 11. lp. o. p.). Taču, neraugoties uz to, ka plāna realizācija ir bijusi neveiksmīga, tas ir licis pamatu Rēzeknes vecpilsētas plānojumam, bet uz to balstītais 1836. gada plāns noteica plānojumu Rēzeknes augšpilsētai¹, kas savukārt ņemts vērā, turpinot Rēzeknes paplašināšanu starpkaru un padomju okupācijas periodos.

Lai arī 1778. gada plāns literatūrā ir daudzkārt minēts un aprakstīts (Vanags 1936, 23–24; Brežgo 1931, 234; Ķiece, Zlaugotnis 1985, 23–24; Nikonov 2000, 86–93 u. c.), tā realizācijas gaita līdz šim nav pētīta. Šis pētījums turpina autora maģistra darbā aizsākto; mēģināts atbildēt uz jautājumiem, kā ir veidojusies Rēzeknes apbūve laika periodā starp 1778. un 1836. gadu un cik lielā mērā ticis īstenots Katrīnas II apstiprinātais plāns. Pētījuma mērķis ir izsekot Rēzeknes apbūves un ceļu tīkla attīstībai no 1778. gada līdz jaunā plāna apstiprināšanai 1836. gadā; pētījuma uzdevumi: novērtēt 1778. gada ģenerālplāna ieviešanu, vizualizēt pilsētas veidošanās procesu un salīdzināt plānā paredzēto ar paveikto.

Pētījuma pamatā ir darbs ar vizuālajiem avotiem, tika pēctecīgi veikta sešu dažādu gadu vēsturisko pilsētas plānu, kuri tapuši laika periodā no 1778. līdz 1836. gadam,

¹ Rēzeknes pilsētas daļa Rēzeknes upes labajā krastā abpus Atbrīvošanas alejai aptuveni līdz 18. novembra ielai.

analīze un salīdzināšana; iegūtie dati papildināti ar informāciju no rakstītajiem avotiem un vizualizēti. Ir veikta hronoloģiska vēsturisko datu uzslāņošana un to iekļaušana pilsētas topogrāfijā.

Rēzekne pirms regulārā plānojuma ieviešanas

1778. gada plāna oriģinālu² atrašanās vieta pagaidām nav noskaidrota, taču ir zināmas vairākas tā kopijas. Domājams, ka tuvāka oriģinālam ir grafiskā kopija³, kura publicēta 1839. gadā „Pilna Krievijas impērijas likumu krājuma” „Rasējumu un zīmējumu grāmatā” (*Polnoe sobranie zakonov* 1839, 274). Bez apstiprinātā plāna ir attēlota arī pilsētas apbūve un ceļu tīkls uz topogrāfisko uzmērījumu veikšanas laiku⁴ (1. att.). Ir redzams, ka pilsēta tobrīd sastāvējusi no sazarota nelielu ieliņu, šķērsieliņu un strupceļu tīkla, kur ielu atrašanās vietu nosaka ēku izvietojums, nevis otrādi. Pēc uzmetumā redzamajām neregulārajām figūrām var secināt, ka ēkas nereti būvētas pa vairākām viena pie otras ar daudzām piebūvēm. Vairums ēku koncentrējušās mūslaiku Centrāltirgus un Rēzeknes Vissvētākās Jēzus sirds katedrāles apkārtnē, gar aptuveno Liepu ielas trasi un kvartālā, kuru ierobežo Kuldīgas, Akmeņu, Latgales un Tiņanova iela. Dažas ēkas novietotas lielākā attālumā no pārējām. Tajās varētu būt atradušās kalves, krogi vai mācītājmājas saimniecības.

Visa plānā iezīmētā apbūve bija paredzēta nojaukšanai, saglabājamas tikai pilsdrupas Rēzeknes pilskalnā, katoļu baznīca un, iespējams, Pētera un Pāvila godam veltītā kapela (Brežgo 1943, 149) pie baznīcas⁵.

Plānā nav iezīmētas Daugavpils pasta lielceļa, kā arī citu mazāku ceļu trases, kuras redzamas tā laika avotos (*Plan general'nogo mezhevanija*, 1784).

Katrīnas II 1778. gadā apstiprinātais Rēzeknes apriņķa pilsētas plāns

Plānā (1. att.) pilsēta iezīmēta regulāra taisnstūra formā ar upes tecējuma⁶ izlocītu ziemeļu robežu. Apkārt pilsētai redzams valnis, kurā ir trīs vārti, divi simetriski viens otram pretī izvietoti, caur kuriem iziet Daugavpils (R)⁷ un Ludzas (A) lielceļi, bet caur trešajiem dienvidu vārtiem iziet Polockas lielceļš. Ziemeļu robežu veido upe, bet uz salas – pilskalns, kurā izvietojamas valsts labības noliktavas un arsenāls. Ārpus vaļņa austrumu pusē upes augštecē plānota lopkautuve, bet rietumos ar punktlīniju iezīmēta Rēzeknes muižas apbūve⁸.

² Ir pastāvējuši vismaz divi plāna oriģināli, viens no tiem atradies imperatora, otrs guberņas kancelejā.

³ Oriģinālais plāns bijis izpildīts krāsās ar tajā iezīmētu topogrāfiju, kas iztrūkst grafiskajā kopijā.

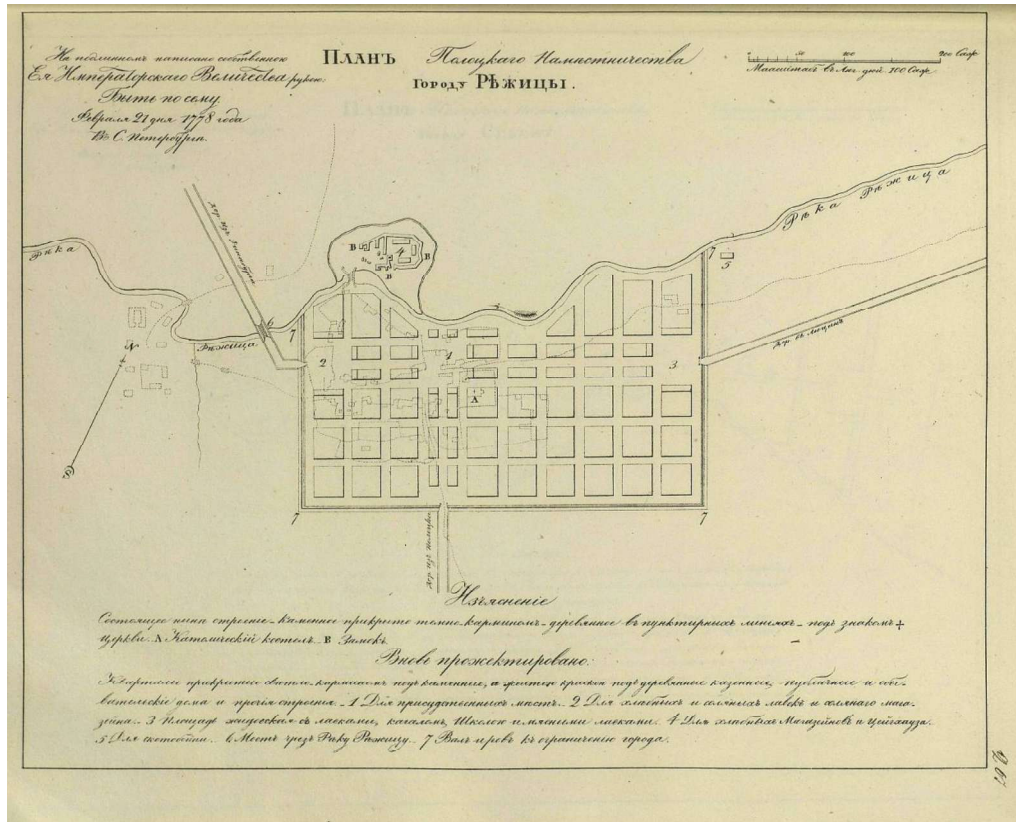
⁴ Domājams, ka topogrāfiskie uzmērījumi Rēzeknē notikuši laika periodā starp 1774. un 1776. gadu.

⁵ Spriežot pēc kapelas atrašanās vietas tieši uz centrālās ielas trases, neskatoties uz to, ka iezīmēta ar vienlaidu līniju, tā bija paredzēta nojaukšanai.

⁶ Plānā iezīmētā upes gultne ievērojami atšķiras no dabā redzamās, pēc kā var secināt, ka arī pārējā topogrāfija ir stipri atšķirusies no dabā esošās. Tam gan nav lielas nozīmes, jo Katrīnas II plānos reljefs neietekmē pilsētas plānu un vērā ņemtas tikai ūdenstilpnes.

⁷ Plānā Daugavpils ceļš “šķērso” Rēzeknes upi, tas ir pretrunā gan pilsētu ģeogrāfiskajam izvietojumam, gan arī sinhronām kartēm, taču šī kļūda atkārtojas arī vēlākās, labotās kopijās.

⁸ Plānā nav atzīmēts, ka ēkas pieder Rēzeknes muižai, un tas, ka ēkas nav atzīmētas kā saglabāt paredzētās, ir pamats domāt, ka par muižas saglabāšanu uz topogrāfijas sastādīšanas laiku vēl nebija nolemts. Pēc pievienošanas Krievijas impērijai vairums no valsts muižām pārgāja valsts īpašumā, taču Rēzeknes stārasts Frīdrihs Korfs vēl 1773. gadā, vienīgais no kroņa muižu īpašniekiem, zvērēja uzticību kronim, tādējādi līdz mūža galam saglabājot tiesības uz Rēzeknes muižu. Korfs mira 1823. gadā, taču nezināmu iemeslu dēļ muiža palika sievas īpašumā, bet 1833. gadā muižas īpašuma

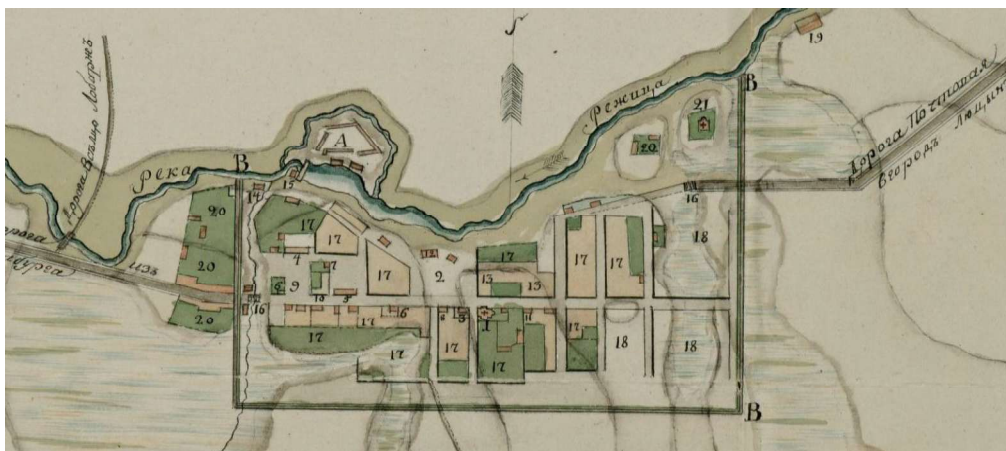
1. attēls. Katrīnas II 1778. gadā apstiprinātā plāna grafiska kopija
(Polnoe sobranie zakonov, 1839, 274)

Pilsēta ar 18 ielām bija sadalīta 57 kvartālos. Vēlākās plāna kopijās⁹ (Brežgo 1939; Brežgo [b. g.]) redzams kvartālu dalījums atkarībā no sabiedrības slāņa, kvartāli gar centrālo ielu bija paredzēti muižniekiem, aiz tiem atradās sīkpilsoņiem paredzēti kvartāli, bet pilsētas austrumu daļā pie Ludzas vārtiem bija izvietoti ebrejiem paredzēti kvartāli. Plānā centrālā iela savienoja Daugavpils un Ludzas vārtus, pie katriem vārtiem atradās pa tirgus laukumam. Centrālais laukums bija izvietots nesimetriski, par divām trešdaļām nobīdīts Daugavpils vārtu virzienā, izvietojies pie esošās katoļu baznīcas, domājams, jau agrāk pastāvējušā tirgus laukuma vietā (Uškāns 2024, 153–154). Perimetriāli apkārt centrālajam laukumam bija paredzēti izvietot valsts iestāžu namus. Centrālais laukums bija sadalīts četrās daļās, horizontāli to pa vidu šķērsoja centrālā iela, bet vertikāli – iela, kura veda uz Polockas vārtiem un tālāk uz Polockas lielceļu. Pie Polockas vārtiem, tāpat kā pie pārējiem, iezīmēts neapbūvēts laukums, taču grafiskajā plāna kopijā tā funkcija nav identificēta, un tikai vēlākos plānos tas iezīmēts kā siena un malkas tirgus.

tiesības Korfiem pagarinātas uz 12 gadiem. Baronese Olga Korfa mira 1844. gadā, un, šķiet, tikai pēc baroneses nāves muižas zemes pilnībā pārgāja pilsētas īpašumā.

⁹ 1839. gadā “Pilnā Krievijas impērijas likumu krājumā..” publicētā kopija tiek skatīta kā atbilstoša 1778. gadam, tādēļ ar “vēlākām kopijām” tiek saprastas nedatētas plāna kopijas, kuras, pēc autora aplēsēm, attiecas viena uz 1780. vai 1781. gadu un otra uz periodu starp 1781. un 1796. gadu.

Katrīnas II plāna ieviešana

2. attēls. 19. gadsimta sākumā sastādītais Rēzeknes plāns (fragments) (KF CVVA 1293. f., 166. Vitebskas gub. apr., 36. l., 1. lp.)

Izmaiņas atšķirīgos laikos tapušajās plāna kopijās sniedz priekšstatu par būvniecības gaitu. Tā pēc kopijas, kas tapusi ap 1781. gadu (Brežgo, 1939), var noprast, ka uz šo laiku bija uzcelta valsts iestāžu ēka¹⁰, maģistrāts un tiesas piesēdētāju māja, bet no rakstītām liecībām ir zināms, ka uz šo laiku bija uzcelta arī zirgu pasta stacija un tirgotāju nams¹¹ (Nikonov 2000, 92 pēc Baltkrievijas Nacionālais vēstures arhīvs (turpmāk – BNVA) 2567. f., 1. apr., 10. l., 144. lp.). No nedaudz vēlākas kopijas (Brežgo b. g.) kļūst skaidrs, ka pilskalna ziemeļu pakājē atrodas valsts sāls noliktava, bet pašā pilsētā vecā ēkā izvietots pilsētas galvas dzīvoklis. 18. gadsimta 80. un 90. gadu mijā joprojām tiek projektēts pilsētas centrālais laukums un arī centrālā iela. Jau šajā laikā ir skaidri redzams, ka notiek atkāpšanās no Katrīnas II apstiprinātā plāna, jo centrālā iela neved caur centrālo laukumu, bet gan veido laukuma dienvidu robežu. Arī tirgus laukumi tirdzniecībai ar labību un bakalejas precēm pie Daugavpils ceļa, ebreju gaļas bodēm pie Ludzas ceļa un malkas un siena tirgošanai pie Polockas ceļa pastāv tikai projektā. Projektā ir arī lazarete pie dambja, kurš ved uz pilskalnu, lopkautuve aiz pilsētas robežas augšpus upes tecējumam un pilsētas valnis ar vārtiem. Apkārt centrālajam laukumam būvniecība tika paredzēta dzīvokļiem pilsētas galvam, kasierim, zemes ierīkotājam un tā vietniekam, aptieka, provianta un sāls noliktavas un arsenāls.

1792. gadā Rēzeknē bija mūra tiesas nams¹², divas koka mājas uz mūra pamatiem, pasts, piesēdētāju nams, valsts labības noliktava, nabagmāja, viena mūra¹³ un 42 koka

¹⁰ Mūra divu stāvu nams, kurā atradās zemākā un zemstes tiesa, muižniecības aizgādniecība, pilsētas galvas kanceleja, apriņķa kase, mērniecība un cietums.

¹¹ Tirgotāju nama atrašanās vieta joprojām nav noskaidrota, jo nevienā no autora rīcībā esošajiem plāniem tas nav nosaukts.

¹² Iespējams, ka šeit ir kļūda un domāta ir valsts iestāžu ēka.

¹³ Ēkas atrašanās vieta joprojām nav noskaidrota.

dzīvojamās mājas un 20 tirgus būdas (Nikonov 2000, 91 pēc Krievijas valsts kara vēstures arhīva VUA f., 18354. l., 138. lp.).

19. gadsimta sākumā tapušajā plānā (2. att.), lai arī ir saskatāmas Katrīnas II apstiprinātā plāna iezīmes, vērojama stipra atkāpšanās no klasicisma simetrijas. Centrālā iela ir „novirzījusies” un drīzāk atbilst apstiprinātajā plānā dienvidu virzienā iezīmētās zemākas nozīmes ielas trasei. Daugavpils lielceļš ar nelielu lūzumu turpinās no centrālās ielas, taču nešķērso Rēzeknes upi, kā tas ir Katrīnas II apstiprinātajā plānā, bet Ludzas ceļš iziet no pilsētas pa lauzītu trasi atbilstoši pastāvošajam reljefam, nevis simetriski, kā tas bija parādīts plānā. Abu lielceļu trases atbilst 1784. gada ģenerālmērīšanas plānā redzamajam (*Plan general'nogo mezhevanija*, 1784), un kāds no 1700. gada saglabājies ceļojuma apraksts (ZNA SE/RA/760004/96) liek domāt, ka šiem ceļiem bijušas līdzīgas trases jau vismaz 18. gadsimta sākumā. Plānā vairs nav iezīmēts Polockas ceļš, kaut gan jau kopš viduslaikiem pastāvējis ceļš, kurš no Rēzeknes veda caur Janopoli, Kaunatu, Ezerniekiem un Asveju, noslēdzoties Polockā (Uškāns, 2025).

Vecā apbūve plānā uzrādīta tikai divās vietās – kādā kalniņā pie upes Veco kapu tuvumā un abpus Daugavpils lielceļam aiz pilsētas robežas. Rajons, kurš bija paredzēts ebreju kvartāliem, uzrādīts kā purvainā neapbūvēta vieta, bet centrālajā laukumā redzams arī ebreju lūgšanu nams ar kagalu¹⁴. No tā noprotams, ka ebreji turpināja apdzīvot centrālo rajonu ap tirgus laukumu un baznīcu. 1784. gadā 71 % (Brežgo 1943, 148–149), bet 1808. gadā 68 % (Sapunov 1883, 433–436) pilsētas iedzīvotāju piederēja ebreju tautībai.

Četrus plānotos tirgus laukumu vietā bija izveidojušies divi – centrālais laukums un neliels laukums pie Daugavpils lielceļa. Aptuveni 20 gadu laikā, kas bija pagājuši kopš iepriekš apskatītā plāna sastādīšanas, pa centrālā laukuma perimetru jaunas valsts administrācijas ēkas nebija uzceltas, bet, kā jau minēts, laukumā parādījies ebreju lūgšanu nams. No eksplikācijas redzams, ka mūra valsts iestāžu ēka šajā laikā apzīmēta kā veca un savu funkciju nepilnīga, tādēļ valsts iestāžu vajadzībām tika īrētas privātmājas, bet ēkā darbojās tikai policija un kancelejas noliktava. Centrālā laukuma austrumu daļā bija sabūvēti krogi, dienvidaustrumu stūrī joprojām atradās baznīca, taču kapela plānā vairs neparādās, pēc kā var pieņemt, ka tā tikusi nojaukta, ierīkojot centrālo ielu. Blakus baznīcai ir iezīmēta mazāka ēka, kas varētu būt zvanu tornis, nedaudz tālāk – nabagmāja, kura bija minēta jau 1792. gadā. Gan iespējamais zvanu tornis, gan nabagmāja izvietoti paralēli centrālajai ielai, pēc kā var secināt, ka tie būvēti jau pēc apstiprinātā plāna. Aiz baznīcas redzami mācītājmājas dārzi, kuri bija minēti jau 1761. gada vizitācijas aprakstā (*Akta wizytacji* 1998, 106–107).

Otrs laukums tika izveidots paredzētajā vietā pie Daugavpils lielceļa. To uz pusēm sadalīja pilsētas domei piederošas koka tirgus būdas un ugunsdzēsības instrumentu noliktava. No centrālās ielas laukumu atdalīja savrup stāvoša zirgu pasta stacija, kura minēta jau 1781. gadā, laukuma dziļumā atradās valsts sāls un labības rezervju noliktavas ēka. Laukumā iezīmēta arī tiesas piesēdētāju māja, taču šeit, domājams, tikusi pieļauta kļūda, jo “vecā” piesēdētāju māja iezīmēta arī ielas pretējā pusē, kur tā redzama arī citos plānos. Aiz laukuma, pie upes iezīmēta publiskā ebreju pirts un

¹⁴ Ebreju kopienas pašpārvaldes orgāns.

dzirnavas, kuras neparādījās citos plānos, kaut gan inventāros šajā vietā minētas jau kopš 1590. gada (Škutāns 1972, 288, 330, 354). Pilsētas austrumu daļā paugurā pie upes ir iezīmēti kristiešu kapi ar Antakalņa Jēzus¹⁵ tēlam veltītu kapliču. Iepriekšējos plānos šie kapi neparādījās, kas varētu būt saistīts ar to, ka pēc Katrīnas II 1772. gada ukaza pilsētas teritorijā bija aizliegts ierīkot kapsētas, bet esošās bija jāpārceļ ārpus robežām (*Polnoe sobranie zakonov* 1830, 500). Šajā plānā ārpus pilsētas robežām ir iezīmēti arī ebreju kapi, kuri ierīkoti ap 1786. gadu (Strods 2017, 78), domājams, nelegāli, uz pilsētas ganību zemēm.

Lai arī plānā pilsētas robežu iezīmē aizsarggrāvis, dabā tas nepastāvēja (KF CVVA, 1287. f., 8. apr., 252. l., 11.–12. lp. o. p.).

Pilsētas plāna pārstrādāšana

3. attēls. Rēzeknes ģenerālplāns, apstiprināts 1836. gadā (fragments). Rozā krāsā attēlota jaunā pilsētas daļa, okera dzeltenā – vecā, apbūvētā pilsētas daļa (KF CVVA, 1293. f., 166 Vitebskaja gub. apr., 37. l., 1. lp.)

1818. gadā Vitebskas guberņas mērnīks A. Mozalovskis uzdeva apriņķa mērnīkam apsekot Rēzekni un noskaidrot, cik lielā mērā pilsētā izveidojusies apbūve un ielu tīkls atbilst 1778. gadā apstiprinātajam plānam. Iesniegtajā plānā (LVVA, 666. f., 1. apr., 2067. l., 5. lp. o. p.) iezīmētas desmit ielas, kas vertikāli sadala pilsētu regulāros kvartālos, un ievērojamākā novirze no Katrīnas II plāna tajā ir iztrūkstošās horizontālās ielas un četru laukumu vietā redzami divi laukumi. Tajā pat laikā dažviet ēkas ir iezīmētas uz ielu trasēm, kas liek domāt, ka ne visas iezīmētās ielas pastāvēja dabā. To apstiprina arī 1836. gadā sastādītais A. Mozalovska plāns (KF CVVA, 1293.

¹⁵ Antakalnis – vecākais no Viļņas rajoniem, šeit kādā no baznīcām atrodas brīnumdarītāja Jēzus statuja.

f., 166 Vitebskaja gub. apr., 37. l., 1. lp.). Tomēr 1818. gada plāns sniedz priekšstatu par pilsētas apbūves attīstību un ir pirmais plāns, kurā redzamas ne tikai valsts pārvaldes ēkas, bet arī privātmājas un, spriežot pēc novietojuma, saimniecības ēkas. Pēc atrašanās vietas plānā var identificēt arī iepriekšējos plānos redzamās sabiedriskās ēkas – katoļu baznīcu, valsts iestāžu ēku, maģistrāta un pilsētas domes ēku, piesēdētāju māju, valsts rezervju noliktavas, pasta staciju, ebreju pirti, ebreju lūgšanu namu un nabagmāju, kā arī iespējamo krogus ēku, kura iepriekš apskatītajā plānā bija iezīmēta tikai aptuveni. 1830. gadā šajā vietā tika uzbūvēta pasta stacija (KF CVVA, 1409. f., 2. apr., 5455. l., 1.–2. lp. o. p.).

Rēzeknei 1778. gadā piešķirtais plāns likuma spēku zaudēja 1836. gadā, kad imperators Nikolajs I parakstīja Vitebskas guberņas mērnika Mozalovska ap 1834. gadu izstrādāto (KF CVVA, 1287. f., 8. apr., 252. l., 11. lp.) plānu (KF CVVA, 1293. f., 166 Vitebskaja gub. apr., 37. l., 1. lp.). Plāna pavadvēstulē mērniks paskaidroja, ka Katrīnas II plāns objektīvu apstākļu dēļ nebija realizējams, ka uz 1834. gadu aizsarggrāvis joprojām nebija izrakts, bet dažas privātmājas joprojām atradās uz plānoto ielu trasēm (KF CVVA, 1287. f., 8. apr., 252. l., 11.–12. lp. o. p.). Tāpat A. Mozalovskis konstatēja, ka apbūves turpināšana, kā arī apbūves robežu paplašināšana esošajā pilsētas daļā vietas trūkuma dēļ nav racionāli pamatota.

Iemesls jaunā plāna izstrādei bija pilsētas tuvumā būvējamais Sanktpēterburgas–Varšavas šosejas ceļš. Pilsētas tirgotāji un sīkpilsoņi vērsās gan pie pilsētā vizitējošā civilgubernatora, gan imperatora kancelejā ar lūgumu atļaut būvēt mājas jaunā lielceļa tuvumā, un šādu atļauju arī saņēma, taču būvniecības ieceres apturēja Rēzeknes stārstijas muiža, kurai piederošās zemes Rēzeknes tuvumā šķērsoja šoseja (KF CVVA, 1287. f., 8. apr., 252. l., 1.–2. lp. o. p., 15.–15. lp. o. p.). Stārstijas muižas pastāvēšanai bija jau iepriekš noteikts termiņš¹⁶, tādēļ muižas intereses nevarēja kalpot par iegāsti pilsētas nepaplašināšanai, un imperatora kanceleja deva uzdevumu aprīnka mērnīkam pilsētas plāna sastādīšanai jaunajā, civilgubernatora izraudzītajā vietā (KF CVVA, 1287. f., 8. apr., 252. l., 11.–12. lp. o. p.).

Pilsētas jaunās daļas projektu A. Mozalovskis pabeidza 1834. gadā, un 1836. gadā ar imperatora pavēli tas ieguva likuma spēku. Plānā – bez jaunās pilsētas daļas – mērnīks ir detalizēti iezīmējis arī pastāvošo pilsētas apbūvi un ielu tīklu, tam uzslāņojot vēlamo regulāro plānojumu. Šeit pēc atrašanās vietas ir identificējamas gandrīz visas iepriekšējos plānos redzamās ēkas, atskaitot maģistrāta ēku, kuras vietā ir iezīmēta dzīvojamā māja ar saimniecību, un krogu, kura vietā 1830. gadā tika uzcelta jaunā pasta stacija¹⁷.

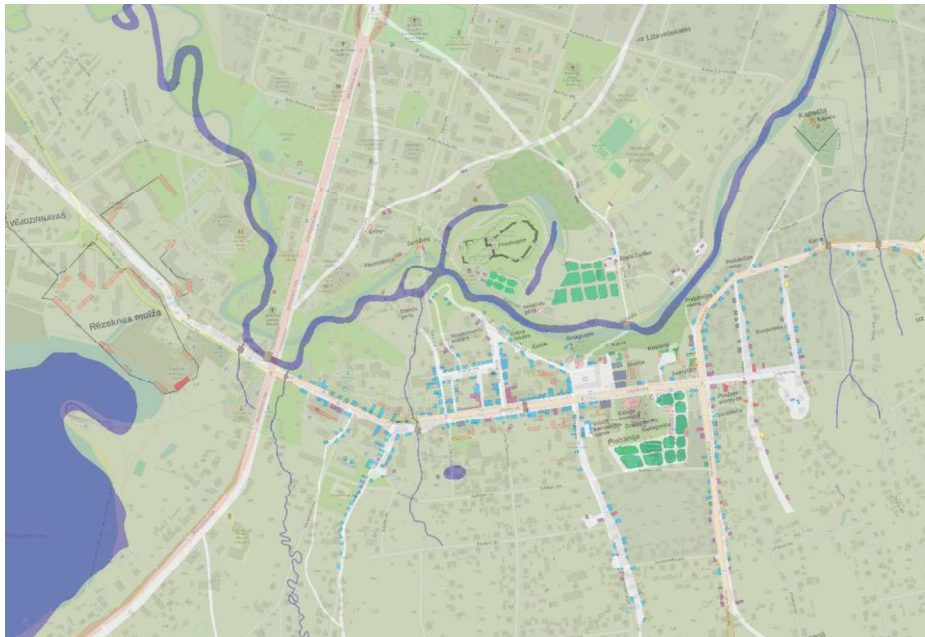
Salīdzinot 1836. gadā apstiprināto plānu ar 1818. gada uzmetumu, redzams, ka šajā laika posmā apbūve bija izgājusi ārpus pilsētas robežām, aizstiepjoties rietumu virzienā, un četras mājas, domājams, patvaļīgi uzbūvētas uz Rēzeknes muižas zemēm.

¹⁶ Pēc Inflantijas vaivadijas iekļaušanas Krievijas impērijas sastāvā Rēzeknes stārstijas muižas īpašnieks Nikolajs Korfs (*Nicolaus Ernst Baron von Korff*, 1732–1787) bija vienīgais no bijušās Polijas–Lietuvas ūnijas kroņa muižu turētājiem, kas zvērēja uzticību Katrīnai II, līdz ar to Korfam līdz mūža beigām tika saglabātas tiesības uz Rēzeknes muižu. Arī pēc muižnieka nāves muiža kādu laiku vēl palika dzimtas īpašumā, un vēl 1833. gadā īpašumtiesības tika pagarinātas uz 12 gadiem (*Dokumenty i materyjaly* 1940, 109). Domājams, ka Rēzeknes muiža tika izformēta 1845. gadā.

¹⁷ Šo pasta staciju līdz ar Sanktpēterburgas–Varšavas šosejas izbūvi un jauno pasta staciju pie tās jau 1835. gadā nodeva cietuma ierīkošanai (KF CVVA, 1286. f., 6. 1835. g. apr., 544. l., 1. lp.).

Plānā pirmoreiz redzama arī apbūve upes labajā krastā, kur atradās vairāku amatpersonu un sīkpilsoņu saimniecības, kā arī atvaļināto zaldātu pirts (KF CVVA, 1287. f., 8. apr., 252. l., 6.–6. lp. o. p.). Piepilsēta ar visai jauktu iedzīvotāju sastāvu (KF CVVA, 1287. f., 8. apr., 252. l., 5.–5. lp. o. p.) bija izveidojusies arī dienvidu virzienā.

Pilsētā bija trīs lieli augļu dārzi – divi pie amatpersonu saimniecībām upes labajā krastā un viens pie Rēzeknes mācītājmājas. Pirmoreiz Rēzeknē parādās arī trīs muižnieku mājas, vienā no kurām iezīmēta pilsētas slimnīca.

4. attēls. 1834. gada ielu tīkla un apbūves projekcija uz mūsdienu pilsētas plāna. Ar dažādām krāsām identificēta ēku funkcija vai to saimnieku iespējamās tautības: gaiši pelēkā krāsā – nezināms, zilpelēkā – valsts iestādes, oranžā – militārpersonām un amatpersonām piederošas ēkas, rozā – sabiedriskas un reliģiskas iestādes, sarkanā – muižniecībai piederošas ēkas, blāvi zilā – amatnieki, gaiši zilā – ebrejiem, lillā – krievi, zaļā – poļiem, dzeltenā – hipotētiski latviešu izcelsmes sīkpilsoņiem piederošas ēkas.

Pamatslānis OpenStreetMap, 1834. gada apbūves vizualizācija – autora veikta apbūves un ielu plāna rekonstrukcija pēc KF CVVA, 1293. f., 166 Vitebskaja gub. apr., 37. l., 1. lp.

Salīdzinot A. Mozalovska 1834. gadā sastādīto plānu ar mūsdienu pilsētas plānu (4. att.), var izdarīt secinājumus par to, cik lielu ietekmi Katrīnas II plāns atstājis uz Rēzeknes moderno plānojumu. Lai arī 1836. gadā Rēzeknē oficiāli pastāvēja tikai četras ielas (LgKM, 766/I–PLG), A. Mozalovska zīmētajā plānā ir redzams, ka šajā laikā veidojās vai jau bija pilnībā izveidojušās ielas, kuras lielā mērā atbilst Latgales, Liepājas, Bukmuižas, Ludzas, Vilhelma Purviša, Andreja Upīša, Krišjāņa Barona, Jelgavas, Miera, Izraēlas un Krāslavas ielas trasēm. Lai arī krietni līka un neatbilstoša šodienas ielai, bija izveidojusies neliela ieliņa Daugavpils ielas vietā, bet Dārzu ielas vietā redzams viegli iezīmēts neliels līks strupceļš, kurš beidzas pie *Bezimjannij*

straute¹⁸. Spriežot pēc blīvās apbūves gar Latgales ielas trasi un gruntsgabalu robežām, Tiņanova ielas trase, kaut arī plānā ir iezīmēta (3. att.), līdzīgi kā iela, kurai bija jāatrodas starp Krišjāņa Barona un Bukmuižas ielu trasēm, dabā vēl neeksistēja. Plānā iezīmētā Bukmuižas ielas trase ir taisna (3. att.), taču pēc gruntsgabalu izvietojuma ir redzams, ka tā vedusi ar ievērojamu līkumu un bijusi visai neregulāra, kas arī lielā mērā atbilst Bukmuižas ielas trasei. Tas pats attiecas arī uz Krišjāņa Barona un Jelgavas ielas trasēm. Latgales ielas trase noslēdzas, sasniedzot Miera ielas trasi, kur plānā ir redzams laukums ar divām dzīvojamām mājām.

A. Mozalovska plānā vērojama virkne ieliņu, kuras šodien vairs nepastāv. Tās visas koncentrējas nelielā rajonā starp mūsdienu Krāslavas, Latgales, Dārzu ielām un Rēzeknes upi. Tā divas ieliņas savieno Latgales un Izraēlas ielas trases. Viena no tām ir zudusi pilnībā, taču otrā ir daļēji saglabājusies un kalpo iebraukšanai pagalmā pie veikala Latgales ielā 51. No Liepājas ielas lūzuma vietas turpinās neregulāra līka ieliņa gar upes krastu. Pēc plāna var noprast, ka aiz Liepājas ielas lūzuma 19. gadsimta pirmajā pusē ir turpinājies stāvkrasts, kurš, iespējams, norakts vēlākā laikā.

Upes labajā krastā, lai arī ar nelielu nobīdi plānā, ir iezīmēta iela, kura diezgan tuvu atbilst Dzirnavu ielas trasei. Plānā tā šķērso tiltu un noslēdzas tirgus laukumā pie ebreju lūgšanu nama. Upes labajā krastā ir iezīmēts arī ielu vai ceļu tīkls, kurš pēc A. Mozalovska plāna ieviešanas nav saglabājies. Tā divi pirmsregulārā plānojuma ceļi burta X veidā krustojās Brāļu Skrindu, Raiņa un Dzirnavu ielu krustojuma vietā, apgriezta Y burta veidā aptuveni pieminekļa “Vienoti Latvijai” vietā, Y burta veidā – Galdnieku ielas 7. nama tuvumā, kur blakus atradās arī krogs.

Uz rietumiem no Sanktpēterburgas–Varšavas šosejas, Atbrīvošanas alejas, A. Mozalovska plānā vērojamas nobīdes, kuras var izskaidrot ar neprecizitātēm sarežģītās upes gultnes attēlojumā, kā rezultātā arī ezers, iela un apbūve attēlota ar zināmu nobīdi.

Rēzeknes muižas dzīvojamo un vairuma saimniecības ēku komplekss bija izvietojies paugurā starp Brīvības ielu un Kovšu ezeru, bet daļa no saimniecības ēkām atradušās starp Brīvības ielas trasi un Rēzeknes upi. Plānā ir redzams, ka Daugavpils lielceļa trasi 19. gadsimtā ir iespaidojis muižas ēku izvietojums, kas vairs neatspoguļojas Brīvības ielas trasē. Salīdzinot plānus, redzams, ka agrākais Daugavpils ceļš, tagad Brīvības iela, ir pilnībā mainījis savu trasi, taču nav izslēdzams, ka šī nobīde ir saistāma ar minētajām neprecizitātēm šajā plāna daļā. Netieši to apstiprina arī apstākļi, ka Brīvības ielai ir vērojams lūzums vietā, kur iela šķērso Kovšupi. Šādi lūzumi parasti liecina par to, ka ielas trase ir veidojusies ilgstoši, reaģējot uz dažāda veida dabīgiem vai mākslīgiem šķēršļiem.

Nobeigums

1778. gadā Rēzeknei piešķirtais pilsētas plāns paredzēja ieviest regulāru ielu plānojumu ar stingru zonējumu un kvartālu iedalījumu sociālajiem slāņiem. Taču, līdzīgi, kā tas bija daudzās citās Krievijas impērijas pilsētās, plāns bija sastādīts, balstoties uz neprecīziem topogrāfiskajiem uzmērījumiem un neņemot vērā vietējos sociālos un ekonomiskos apstākļus. Plāna realizācija aizsākās pavisam drīz pēc

¹⁸ Mūsdienās strauta gultne šajā vietā ir izmainīta. Strauts ir novirzīts ziemeļrietumu virzienā (4. att.) un ietek Rēzeknes upē pie gājēju tiltiņa uz Krasta ielu.

pieņemšanas, un jau ap 1780. gadu tika uzbūvētas pirmās valdības ēkas. Taču jau pēc to novietojuma noprotams, ka atbildīgie par plāna ieviešanu ir konstatējuši, ka precīza sekošana apstiprinātajam dokumentam nav iespējama, un ielu un laukumu ierīkošana ir uzsākta ar ievērojamu pielāgošanu un novirzēm.

Plāna realizācija notika pakāpeniski, vispirms nosakot galvenās ielas un tai perpendikulāro ielu trases, bet ielu krustošanās vietās par valsts līdzekļiem izbūvējot namus, sabiedriskās iestādes un ierēdņu dzīvokļus, šādi izveidojot nosacītu šablonu turpmākajai apbūvei (Uškāns 2024, 64). Pakāpeniski, taisnojot un savienojot ielas un novācot lieko apbūvi no ielas trases, tika izveidota centrālā iela, kura gan, salīdzinot ar apstiprināto plānu, tika novirzīta uz dienvidiem, jo paredzētajā vietā taisnas ielas ierīkošana nebija iespējama. Mūsdienās galvenās ielas trasi ir saglabājusi Latgales iela.

Plāna realizāciju sarežģīja arī apstākļi, ka tajā, cenšoties saglabāt klasicisma simetriju, bija iezīmētas jaunas trases galvenajiem lielceļiem – Ludzas un Daugavpils ceļam. Jaunajam Ludzas ceļam, kurš gadsimtiem vedis pa sausu un stabilu stāvkrausta kori, bija jāved pāri purvam, bet Daugavpils ceļu plānotāji iezīmējuši šķērsojam Rēzeknes upi, no Daugavpils pretējā virzienā. Jau 19. gadsimta sākuma plānā ir redzams, ka šīs izmaiņas tikušas ignorētas, kaut gan acīmredzami notikušas abu lielceļu taisnošanas. Pleskavas ceļš, kurš šodien atbilst Bukmuižas ielai, lai arī veidoja vienu no pilsētas centrālajām asīm, iztaisnots netika, un arī šodien iela ir saglabājusi savu gadsimtiem seno trasi.

Tā kā 2/3 Rēzeknes iedzīvotāju bija ebreji un pilsētā līdz pat 19. gadsimta 30. gadiem, pēc dokumentiem, nav minēts neviens muižnieks, Katrīnas II plānā muižniekiem paredzēto rajonu turpināja apdzīvot ebreji, bet ebrejiem domātais rajons neizveidojās. Tam varētu būt vairāki iemesli, pirmkārt, pēc tā nebija reālas nepieciešamības, otrkārt – tā bija ļoti purvainā teritorija, kur jebkāda būvniecība būtu bijusi stipri apgrūtināta.

Pēc daļējas taisnošanas Ludzas ceļam izveidojās ar centrālo ielu paralēls posms, un abas ielas savienoja vairākas nelielas ieliņas. Lai šīs ielas ievērojami atšķīrās no paredzētajām plānā, tomēr tās atbilda regulārā plānojuma principiem. Plānā bija iekļauta, domājams, uz tā sastādīšanas laiku jau pastāvoša, bet taisnojama iela, kuras trase atbilst Liepājas ielai no tirgus laukuma līdz tās lūzumam. Šī iela kopā ar tirgus laukumu un Krāslavas ielu atbilst Katrīnas II apstiprinātajam plānam.

19. gadsimta 30. gados noteiktajās pilsētas robežās būvniecībai trūka piemērotas vietas, tāpēc apbūve izgāja ārpus pilsētas robežām. Šajā laikā veidojās vairākas no mūsdienu vecpilsētas ielām, kuras vairs neatbilda ne apstiprinātajam plānam, nedz arī regulārā plānojuma principiem.

Katrīnas II 1778. gadā apstiprinātais plāns, neskatoties uz to, ka nebija realizējams pilnībā, ir licis pamatu gan ielu tīklam tā laika pilsētas robežās, gan arī turpmākajiem pilsētas plāniem. 1834. gadā, strādājot pie jaunās Augšpilsētas plāna, A. Mozalovskis balstījās uz 1778. gada plānu, un, lai arī ar ievērojamu novēlošanos, Augšpilsētas plāns lielā mērā tika realizēts un jau 20. gadsimtā kalpoja par pamatu turpmākajiem pilsētas plāniem.

Avotu un literatūras saraksts

Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskieij z 1761 roku. (1998) Toruń: TNT. 106–107 ss.

Brežgo, B. (1939) Rēzeknes pilsētas teritorija XVI – XVIII g. s. *Latgales vēstnesis*, 2. jūn.

Brežgo, B. (1943) Rēzeknes pilsētas un apriņķa zem'ū aproksts, kas sastodeits 1784. g. generalmēreišonas laikā. (Valsts archivā, Reigā). *Latgolas inventari un generalmēreišonas zem'ū aproksti 1695.–1784.* Daugavpils: V. Loča izdevnīceiba. 148.–149. lpp.

Brežgo, B. ([b. g.]) *Latgales pilsētu vēsture – apcerējums, pirmraksts, uzmetums.* Latvijas Nacionālā Bibliotēka (turpmāk – LNB), RX3-9-1, 292 lp.

Dokumenty i materyjaly pa historyi Belarusi. Tom II (1772–1903) (1940) Minsk: Vydavectva Akademii Navuk BSSR. 109 s.

Generallöjtnant Ludwig Niclas Hallarts journal rörande Narvas belägring, slaget vid Narva ochfångtransporter till Sverige (1700–1701). Zviedrijas Nacionālais arhīvs (turpmāk – ZNA), SE/RA/760004/96

Godovoy otchet politsii o sostoyanii gor. Rezhitsy za 1836 god. Latgales Kultūrvēstures muzejs (turpmāk – LgKM) 766/I–PLG.

Krievijas Federācijas Centrālais Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – KF CVVA), 1286. f. (Izpildpolīcijas departaments).

KF CVVA, 1287. f. (Valsts Iekšlietu ministrijas Saimniecības departaments).

KF CVVA, 1293. f. (Valsts Iekšlietu ministrijas Tehniskā būvniecības komiteja).

KF CVVA, 1409. f. (Imperatora kanceleja).

Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk LVVA), 666. fonds (Vitebskas guberņas Zīmētava).

Plan general'nogo mezhevanija Rezhickogo uezda 1784 g., M 1:84 000 (2 versty v djujme). maps.southklad.ru/forum/dlstart/316 (18.12.2024.)

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [..]. Sobranie pervoe. Kniga chertezhey i risunkov (Plany gorodov). (1839) Sanktpeterburg: V Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy E. I. V. Kantselyarii. 274 s.

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [..]. Sobranie pervoe. T. 19. (1830) Sanktpeterburg: V Tipografii II Otdeleniya Sobstvennoy E. I. V. Kantselyarii. 500 s.

Sapunov, A. (1883) *Vitebskaia starina.* T. 1. Vitebsk: V tipografii gubernskogo pravleniia. 433–436 ss.

Škutāns, S. (1972) *Documenta historiam Livoniae australis illustrantia.* Dokumenti, kas atsateic uz Latgolas vēsturi, *Acta Latgalica*, v. 4. Minhene: P/s Latgaļu izdevnīceiba. 288., 330., 354. lpp.

Brežgo, B. (1931) Rēzekne. [Apīnis, K.] *Latvijas pilsētu vēsture.* Rīga: A. Gulbis. 229.–239. lpp.

Vanags, K. L. (1936) Rēzekne – Latgales sirds. Rīga: Iekšlietu ministrijas tūrisma biroja izdevums. 23.–24. lpp.

Ķiece, G., Zlaugotnis, J. (1985) *Pirmsprojekta izpēte [Rēzeknes vēsturiskais centrs]*. Teksts, rasējumi, tabulas. Rīga: Latvijas Celtniecības zinātniski eksperimentālais institūts. 23.–24. lpp.; Latgales Kultūrvēstures muzejs, 16089.

Nikonov, V. (2000) *Rezekne. Ocherki istorii s drevneyshikh vremen do aprelya 1917 goda*. Rīga: Zinatne.

Uškāns, A. (2024) *Rēzeknes būvvēstures un apdzīvotības atspoguļojums rakstītajos un vizuālajos dokumentos (XIII gs. – XIX gs. vidus)*. Maģistra darbs. Daugavpils Universitāte. 153.–154. lpp.

Uškāns, A. (2025) Satiksmes ceļi. No pasta ceļiem līdz dzelzceļam. Grām.: *Kārsavas stāsti III. Kārsavas – Maltas dzelzceļa stāsti*. Rīga: Creative Museum. 19.–20. lpp.

Strods, K. (2017) Ebreju Rēzekne. *Ebreju Rēzekne*. Rīga: Creative Museum. 78 lp.